

РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКІ ДОГОВОРИ ІХ–Х СТ. У ФОКУСІ ЕВОЛЮЦІЇ ТА ЮРИДИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ

RUSSIAN-BYZANTINE TREATIES THE IX–X CENTURIES IN THE FOCUS OF EVOLUTION AND LEGAL COMPARATIVITY

Захарченко П.П.,

доктор юридичних наук, професор

кафедри історії права та держави юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті аналізуються і порівнюються положення трьох договорів, укладених Руссю з Візантією у ІХ–Х ст. Незважаючи на їх ухвалення у різні періоди, показано тісний зв'язок між ними, виявлено і продемонстровано спільне і відмінне у їхніх текстах.

Ключові слова: міжнародний акт, договір, Русь, Візантія, князь.

В статье анализируются и сравниваются положения трех договоров, заключенных Русью с Византией в IX–X вв. Несмотря на их принятие в разные исторические периоды, указано на их тесную связь между собой, показано общее и отличительное в их текстах.

Ключевые слова: международный акт, договор, Русь, Византия, князь.

The article analyzes and compares the provisions of the three treaties concluded by Russia with Byzantium in the IX and X centuries. Despite their adoption in different historical periods, it is indicated by their close connection with each other, shown in common and different in their texts.

Key words: international act, treaty, Rus, Byzantium, prince.

Постановка наукової проблеми. Українська минувшина в радянській історіографії переломлювалася крізь призму російської історії як похідна, залежна, розвиток якої відбувався за правилами політичної стратегії північного сусіда. Спираючись на власне прочитання документів епохи, а також на здобутки не лише сучасних дослідників, використовуючи порівняльно-правовий метод, маємо на меті виявити загальне та особливе не лише у достатньо суперечливій історії міжнародних договорів, укладених між Руссю та Візантією впродовж ІХ–Х ст., а й у тлумаченні їхніх текстів. Відтак, **метою роботи** є порівняльно-правовий аналіз договорів для встановлення зв'язку між зростанням/послабленням авторитету Русі на міжнародній арені і змістом правових норм зазначених документів.

Стан дослідження. Першість у застосуванні методу юридичної компаративістики у дослідженні історико-правових явищ, зокрема й правових пам'яток Русі, належить вченим ХІХ ст., які представляли різноманітні імператорські університети царської Росії: І. Беляєву, М. Владимирському-Буданову, В. Сергєєвичу, Д. Самоквасову. У радянський період до аналізу актів міжнародного права зверталися П. Толочко, С. Юшков та інші. Нинішня плеяда таких українських дослідників, як М. Бедрій, І. Бойко, О. Шевченко, також не залишали осторонь зазначену проблему.

Виклад основного матеріалу. Із літописних та інших джерел відомо про здійснення семи походів Русі проти Візантії і жодного походу греків проти русинів. Перша військова акція русинів проти Візантії фіксується у межах 820–830 рр. як похід на Ама-

стриду. Наслідком військових дій стало укладення локального миру, що став першим офіційно визнаним договором язичницької Русі з греками. Умовами договору передбачалося звільнення полонених, припинення пограбування християнських храмів, припинення режиму насильства і образ, встановлених русинами на захоплених ними територіях Візантійської імперії. Лише після цього руське військо відступило і повернулося на батьківщину [1, с. 26].

Ігнорування радянською історичною та історико-правовою літературою факту Амастридського договору першої половини ІХ ст. пояснюється тим, що він не вписується в концепцію створення Руської держави, за якою вона бере свій відлік від захоплення новгородським князем Олегом Києва у 882 р. Об'єднання Північної Русі з центром у Новгороді та Південної у Києві завершує, мовляв, формування Руської держави. Зрозуміло, що вдалий військовий похід русинів на Амастриду за 25 років до появи Олега в Києві вказує на хибність вибудованої концепції. Кордонам потужної Візантійської імперії могло загрожувати тільки підготовлене, добре озброєне військо, сформоване не племінним союзом, а повноцінною державою, якою й була Русь у середині ІХ століття.

З тієї ж причини замовчувався ще один договір з Візантією, який також став наслідком військової експансії русинів. На 360 човнах у 860 р. київський князь Аскольд здійснив похід на Візантію, що мав відверто каральний характер і передбачав помсту грекам за вбивство руських купців у Константинополі. Греки, поставлені в скрутне становище, змушені були погодитися на велику контр-

ибуцію варварському народу і зобов'язувалися надалі сплачувати данину. Водночас було домовлено про сприяння руським купцям з боку візантійської адміністрації. Очевидно, до угоди входив пункт про запровадження на Русі християнства, але він був свідомо випущений пізнішим літописцем, адже на момент написання «Повісті минулих літ» усталилася думка про запровадження християнства не Аскольдом, а Володимиром Святителем, яку літописець не збирався руйнувати. Данина мала сплачуватися на користь шести руських (тепер здебільшого українських – *авт.*) міст, проте жодним словом про північні міста (Новгород і Ладога) не йшлося. Зрозуміло, що у 860 році вони в договорі й не могли фігурувати, адже Новгород, будучи ключовим містом Півночі, ще не входив до складу Русі з центром у Києві.

Усна домовленість 25 червня 860 р. про укладення договору пов'язала Візантійську імперію з досі невідомою Руссю міждержавною угодою. З цього часу Русь почала інтегруватися в систему тогочасних міжнародних відносин. Як повідомляють візантійські джерела, знайомство Аскольда з християнською Візантією спонукало до хрещення князя у 867 р. і залучення до процесу частини власних дружинників. Свідчення про це вміщені в життєписі імператора Василя I Македонянина, складеному його онуком Костянтином Багрянородним. Текст промовисто вказує на підписання договору «миру і любові», однією із умов якого було хрещення Русі на державному рівні: «І народ росів, войовничий і безбожний, щедрими дарунками золота і срібла, і шовкового одягу (імператор Василій) залучив до переговорів, і, учинивши з ними мирний договір, переконав їх стати учасником божественного хрещення і влаштував так, що вони прийняли архієпископа». З цього часу під номером шістдесят один у реєстрі християнських кафедр з'являється Київська єпархія, що стало свідченням міжнародного визнання країни, що зіп'ялася на підмурки історії цивілізованого світу [2].

На думку вітчизняного історика М. Брайчевського, у 874 р. між Руссю і Візантією був укладений ще один договір, який регулював відносини у сфері судочинства та права. Більше того, дослідник наполягає на тому, що жодних військових походів проти Візантії і договорів з нею, підписаних з боку князя Олега, не було здійснено. Автор ще наприкінці 1970-х років заявив: «Договори, позначені 907 і 911 роками справді були укладені Руссю з Візантією, але не в ті роки, під якими їх вміщено до літописного тексту, і не тією особою, якій вони там приписані» [3, с. 556]. Отже, за версією М. Брайчевського договори 907 і 911 років ніколи не існували, а їхній текст – це текст попередніх договорів, підписаних князем Аскольдом у 860 і 874 рр. відповідно. Такий сміливий висновок не був прийнятий радянською історіографією, адже у такий спосіб автор доводив, що держава у Києві створюється до здійснення династичного перевороту князя Олега. Він прибув з Ладоги (Славії) на Наддніпрянщину у 882 р., коли Київська (Руська) держава мала міжнародну правосуб'єктність з функціонуючими дер-

жавними інституціями і суверенною владою. Враховуючи, що наукову позицію українського історика поділяє меншість дослідників, подамо матеріал у частині договірних відносин з Візантією за запровадженням в історіографії схемою його викладу.

Двічі ходив на Константинополь князь Ігор. Причиною його походу у 944 р. стала відмова візантійського імператора від фінансових зобов'язань, узятих за договором, укладеним з князем Олегом у 911 р. Ігор зупинив військові дії проти Візантії лише після згоди імператора платити данину, яку вони сплачували Русі за договором 911 р.

Святослав воював у Болгарії як проти Візантії, так і на її боці. У 971 р. він зазнав поразки від греків під Доростолем, втративши майже 38 тис. воїнів із 60-тисячної руської армії. Його син Володимир напередодні хрещення Русі захопив і пограбував візантійське місто Херсонес. Останній похід русинів проти греків відбувся у 1043 р., його організував син Володимира Ярослав. Як бачимо, всі договори стали результатом воєнних дій Русі проти Візантії, де перша виступали із завойовницькою метою. Перші дипломатичні акти мали на меті юридично закріпити успіхи чи невдачі Русі у воєнній кампанії.

Договір 911 р., як і два пізніших, укладених, відповідно, у 944 і 972 рр., писалися грецькою та старослов'янською мовами, але збереглися дотепер примірники зі старослов'янським текстом, перекладені із грецької мови. Важливо відзначити визнання окремими російськими дослідниками XIX ст. того факту, що тексти договорів 911 р. і 944 р. написані тією мовою, якою розмовляли кияни. Дослідник І. Беляєв, вказуючи на велике значення договорів з греками X ст., зазначає, що «вони були написані тією мовою, якою говорили усі придніпровські руси, Олегові та Ігореві сучасники» [4, с. 65].

Угода з греками 944 р. підтверджувала й оновлювала умови договору князя Ігоря 911 р. Мета договору 944 р. – припинення військових дій, зміцнення дружби між народами, встановлення союзницьких відносин між греками і русинами, «допоки сонце світить». Важлива особливість обох актів полягала у тому, що вони були укладені не лише від імені Великого князя, а й від імені його васалів, очільників племінних князів, що правили у різноманітних містах і землях Руської держави. Крім того, у ст. 1 Договору 944 р. названі імена 26 послів і такої ж кількості купців, серед яких імена Ольги і Сфандри, що є свідченням участі жінок-русинок у політичному житті країни. Згадка про жінок як учасниць переговорів вказує на достатньо високий їх правовий статус на Русі. Підтвердженням цьому є ст. 3 Договору 911 р., у якій визнається наявність майна жінки окремо від чоловіка [5, с. 14].

Договори 911 і 944 рр. містили норми міжнародного, державного, цивільного, кримінального, процесуального права [6, с. 42]. Міжнародному праву присвячені статті, в яких йшлося про можливість рекрутувати на військову службу до греків підданих Русі (ст. 10 Договору 911 р.). Ст. 8 Договору 944 р. дозволено й грекам воювати на боці Русі за

умови, якщо Великий князь Київський не буде зазіхати на Херсонес і землі поблизу нього, що визнавалися володіннями Візантії. Відповідно до ст. 11 він брав на себе зобов'язання захищати цю територію від можливого вторгнення з боку «чорних» болгар. У Договорі 971 р., що був самостійною угодою князя Святослава після поразки в бою під Доростолом, зазначаються односторонні зобов'язання Великого князя Київського надавати допомогу Візантії для боротьби з її супротивниками, якщо хтось буде воювати проти неї (ст. 3 Договору 971 р.).

Угоди Русі з Візантією X ст. відображають ранній період становлення міжнародних відносин, коли іноземці, потрапляючи в іншу державу, мали почуватися в стані апріорного ворога. Прибуваючи до країни, посли чи купці мали забезпечити себе відповідними документами чи печатками, які могли б засвідчити їхній офіційний статус і убезпечити від безпідставних підозр у шпигунстві чи інших протиправних діях щодо країни свого перебування. Лише за таких умов Візантія брала на себе відповідальність за безпеку іноземного гостя. Відповідно до ст. 2 Договору 944 р. руський князь, відправляючи своїх людей до Константинополя, мав надати їм грамоти, які засвідчували б мирну мету їхньої місії. У протилежному разі влада мала право затримати і повідомити про цей факт князя. У разі вчинення русинами опору останній могли вбити.

Текст договору князя Олега свідчить про впровадження в правову традицію обох країн елементів презумпції невинуватості, адже самосуд, який в попередню епоху часто практикувався як покарання, поступово звужує своє застосування. Відповідно до ст. 3 винуватою особу міг визнати суд, на якого й покладається визначення міри покарання, що має «відповідати характеру злочину». Саме суд (ст. 4) дозволяв застосувати смертну кару на місці злочину стосовно особи, яка обґрунтовано підозрювалася у скоєнні вбивства, а її винуватість доведена відповідним судовим вироком (ст. 3). При цьому передбачалася можливість здійснення викупу грошима чи сплати винагороди родичам убитого особистим майном злочинця у тому разі, коли вбивця втік і тривалий час переховувався від правосуддя. Правова позиція, що передбачала грошову чи майнову компенсацію за вбитого, не була відома римському чи візантійському праву. Вона стала унікальним явищем руської правової думки початку X ст.

За аналогією зі ст. 12 договору 911 р. у ст. 3 договору 944 р. також йшлося про відповідальність грецької сторони за приховування втікача-челядина, підданого Великого князя Київського, а ст. 4 встановлювала нові норми у вигляді винагороди за повернення втікача-челядина, підданого візантійського імператора, і викраденого ним майна господаря. У договорі князя Ігоря міститься норма про викуп полонених, зміст якого відрізнявся від приписів договору 911 р. Відмінність полягала у тому, що ціна викупу полонених була зменшена з 20 до 10 золотників і нижче залежно від їхнього віку. Вікова градація залежала від національного походження бранця.

Якщо він був русином і викупувався, відповідно, греками, то ціна за нього змінювалася залежно від віку. Лише за юнака чи «гарну дівчицю» сплачувалася максимальна ціна в 10 золотників. 8 і 5 золотників платилися за «старих і малих». Якщо полонений грек і його викупували русини, то сплачували 10 золотників незалежно від віку. Напевно, це пояснюється тим, що візантійці не нападали на Русь, а могли захоплювати полонених з числа русинів на території Візантії, котрі здійснювали правопорушення. Ними, як правило, була руська еліта – купці чи князівські дружинники.

Договір 944 року князя Ігоря є додатковим до договору 911 року. Його статті мають характер уточнень та доповнень, спричинених новими обставинами. Невдалих похід Ігоря на Візантію і, як наслідок, звуження зобов'язань греків перед Руссю, знайшов відображення в статтях, які забороняють русичам боротися за Корсунську землю, зобов'язують надавати грекам військову допомогу.

Договори скріплювалися двосторонньою присягою. Русини-язичники присягали своєю зброєю та богами – Перуном, Велесом, Даждбогом, водночас греки за християнським звичаєм здійснювали хресне цілування. У 944 р. серед послів князя Ігоря було кілька християн, які також присягали на хресті (ст. 16 договору 944 р.).

У договорах значна увага приділена кримінальному праву. У них визначається відповідальність за різноманітні правопорушення (злочини), такі, як крадіжка, пограбування, завдання ушкоджень мечем чи іншими предметами, вбивство. Злочини, зафіксовані у русько-візантійських договорах, можна поділити на такі категорії, як злочини проти життя, проти власності та проти здоров'я.

З тексту договорів впливає також інша важлива інформація кримінально-правового характеру. У документах мовиться про види покарань, їх призначення, звільнення від відповідальності, видачі зловмисників тощо. Найсуворішим покаранням, що призначалося в межах дії договорів, визнавалася смертна кара, до якої притягувалися за скоєння одного виду злочину – вбивства. Вона могла виконуватись на місці, де застали вбивцю під час скоєння злочину («нехай умре на місці скоєного злочину» – ст. 4 договору 911 р.; «і буде схоплений родичами вбитого, то нехай буде він убитий» – ст. 13 договору 944 р.), так і після відповідного судового вироку («то нехай знаходиться під судом до того часу, поки не буде знайдений», «якщо ж буде знайдений, то нехай умре» – ст. 4 договору 911 р.; «якщо ж його розшукають, то нехай буде він убитий» – ст. 13 «а» договору 944 р.).

За завдання побойів, крадіжку, грабїж сторони передбачили покарання у формі матеріальних виплат. За удар мечем чи побиття іншим предметом винна особа мала віддати «5 літрів срібла за звичаєм руським» (ст. 5 договору 911 р.; ст. 14 договору 944 р.). Окремою формою реалізації покарання за вказані види злочинів було вилучення у злочинця будь-якого іншого майна, крім срібла. Залежно від виду злочину, матеріального стану злочинця, розмір

(вартість) майна, що підлягало вилученню, покарання носило диференційований характер. У разі завдання потерпілому із числа незаможних (не мав 5 літрів срібла) ушкоджень мечем, списом чи іншим предметом, винуватий мав заплатити «скільки зможе, аж до того, що навіть зніме з себе одяг, в якому ходить» (ст. 5 договору 911 р.). Аналогічне покарання за такі ж дії передбачалося і в ст. 14 договору 944 р. Судові санкції за скоєння крадіжки чи пограбування залежали від вартості (обсягів) викраденого. Злодій, який не чинив опору, будучи затриманим на місці скоєння злочину, засуджувався до санкцій, що становили втричі більший розмір, ніж вони були завдані (ст. 6, 7 договору 911 р.).

Деякі інші покарання призначалися за крадіжку майна, вчинену русинами у греків (ст. 6 договору 944 р.). У цьому разі винуватий мав не лише повернути викрадене, але й «заплатити зверх його ціни». Очевидно, що розмір приплати за вимогою потерпілого мав визначити суд. У разі виявлення злочинця, який продав незаконно набуте майно, за приписами тієї ж ст. 6, мав повернути потерпілому ціну викраденого та перед судом відповідати «за грецькими законами, звичаями і за законами, звичаями руськими». Вид і міра покарання у цьому разі обиралася судом тієї держави, де було вчинено крадіжку або затримано злочинця, що зобов'язувало суддів застосувати законодавство (звичаї) своєї держави.

У договорах сторони також започаткували правове регулювання видачі осіб, які вчинили злочини у власній державі (крадіжка, втеча челядина від господаря), а переходили від покарання в іншій, що була стороною угоди. Ст.12 Договору 911 р. передбачала участь візантійських чиновників у розшуку викраденого чи збіглого челядина (раба) із числа русинів. Ст. 3 Договору 944 р. містила аналогічні норми, однак у ній відсутній обов'язок візантійських чиновників здійснювати розшук збіглих руських рабів. На відміну від угоди 911 р. у договір 944 р. включена стаття, що встановлювала винагороду у розмірі 2 золотників за

затримання і повернення раба-втікача разом з викраденим ним майном господаря (ст. 4).

Договір 971 року, своєю чергою, є самостійною угодою князя Святослава. Як повідомляє літописець, переконавшись у малочисельності власного війська і загрози з боку печенігів, Святослав відправив до візантійського імператора своїх послів з проханням про укладення миру.

У чотирьох статтях договору київський князь брав на себе односторонні зобов'язання: не воювати з Візантією, Херсонесом, Болгарією; хто буде посягати на Візантію, з тим буде боротися і протистояти йому; завжди виступати союзником, мати з ними «мир і міцну дружбу до кінця віку» не лише самому, а й з князями, боярами і населенням, що перебували під його владою. Договір скріплювався усною присягою Святослава від імені всіх, хто перебував під його владою, де він клявся не лише іменем християнського бога, а й язичницьких богів Перуна та Велеса.

На думку дослідника В.Т. Пашуто, існували і зобов'язання греків перед русинами, що не знайшли відображення у тексті договору, проте на їх існування вказують сучасники (Лев Диякон – візантійський історик-хроніст). Ними дозволялося повернення русинів на батьківщину, їх прибуття до Візантії з торговою метою вважалося дружнім візитом. Відновлювався довоєнний режим торговельних відносин з однією відмінністю: військові зобов'язання Русі набули одностороннього характеру.

Висновок. Отже, дотепер наука не спромоглася встановити точну кількість договорів, укладених між Руссю і Візантією впродовж IX – X століть. У історіографії часто-густо фігурують ті із них, наявність яких вигідна з погляду вчорашнього чи сьогоднішнього. Немає серйозних підстав заперечувати, що першість у їх переліку належить угоді князя Аскольда 860 р., а решта були похідними, що розширювали чи звужували присутність Русі у Візантії. Їхній зміст залежав від воєнних успіхів чи невдач руських князів у боротьбі з греками на їхній території.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X ст. Москва: Мысль, 1980. 345 с.
2. Фроянов И. Загадка крещения Руси. URL:<https://books.google.com.ua/books?isbn=5457938476> (Дата звернення: 25.03.2018).
3. Брайчевський М.Ю. Вибране: У 2-х т. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. 2. 816 с.
4. Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства. М.: Типо-Литография, 1879. 728 с.
5. Федоров М.В. Договор Руси с Византией: Учебно-методическое пособие. М.; 2012. 45 с.
6. Історія українського права: посібник. К.: Грамота, 2010. 336 с.